

Розділ IV
СУСПІЛЬСТВО І РЕЛІГІЯ

УДК 262.1

Священик Іван Сидор

кандидат церковно-історичних наук

**Особливості чину інтронізації патріарха
у Візантійській імперії та Московській державі**

Стаття з історичного і літургічного боку розкриває практику інтронізації патріарха в древній Церкві Константинополя та Московської держави, у якій ні духовенство, ні церковний народ ніколи не брали участі у справі обрання патріарха, митрополита, архієпископа чи єпископа, як це було у Церкві Константинопольській.

Ключові слова: *Візантія, Московська держава, цар, патріарх, патріархат, митрополит, обрання, інтронізація.*

Складний процес «взаємодії» Церкви та імперії має безсумнівне літургічне забарвлення, що досить яскраво проявляється в чинах поставлення єпископа. Мета цього дослідження — з'ясувати, настільки поставлення першого патріарха в Московії наприкінці XVI століття відповідало порядку поставлення вищого предстоятеля Константинопольської Церкви і встановленого там звичаю; простежити, якою була роль царя і духовного Собору в справі вибору патріарха і його поставлення у Візантії та Московському царстві. Завданням наукової роботи є дослідження чину обрання патріархів у цих двох Церквах.

Головними джерелами, що містять інформацію, яка прямо стосується порядку обрання, наречення та возведення митрополита Московського Іова в сан патріарха Московського (1589 р.) є стаття «Об учреждении патриаршества в России»¹ і більш розлогий документ «О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеременя, патриарха вселенскаго»².

¹РНБ, рукописний збірник XVII ст., який зберігається в бібліотеці Соловецького монастиря № 852, л. 60 — 109 об.

²ГИМ, рукописний збірник др. пол. XVII ст. Синодальної бібліотеки № 703, л. 76 об. — 123 об.

Обидва джерела, разом з іншими (російськими і грецькими) були видані на початку ХХ ст. О. Я. Шпаковим¹.

Незважаючи на те, що зазначені джерела та дослідження є порівняно пізніми копіями джерел 1589 р, що не збереглися, вони користуються довірою у дослідників і дозволяють цілком достовірно описати церемоніально-обрядові деталі першої в історії Московської держави патріаршої інтронізації. Окрім названої праці О. Я. Шпакова, важливими є дослідження митрополита Макарія (Булгакова)², М. К. Соколова³, П. Ф. Ніколаєвського⁴, А. В. Карташова⁵. Концепт патріаршої влади у Візантії і Московщині був розроблений Б. А. Успенським⁶. Візантійським чинам хіротонії присвячені роботи О. А. Дмитрієвського⁷, О. М. Пентковського⁸. Відповіді на деякі богослужбові питання — про порядок участі візантійського імператора в здійсненні літургії — можна знайти в роботах Роберта Тафта⁹. Аналіз чинів поставлення патріарха у цих двох світах свідчить, що між ними літургічний і традиційний матеріал має дуже мало схожих рис.

Для того, щоб з'ясувати, наскільки поставлення першого патріарха в Московії відповідало порядку поставлення вищого предстоятеля Кон-

¹Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. — Одесса : Тип. Техник, 1912. — 399 с.

²Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. — Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881). Патриаршество в России (1589—1720). Отдел первый: Патриаршество Московское и всея Великия России и Западнорусская митрополия (1589—1654). — М., 1996. — С. 27 — 48.

³Соколов Н. К. Учреждение патриаршества в России, в 1589 году // Прибавления к изданию Творений св. Отцев в русском переводе. — М., 1859. — Ч. 18., кн. 3. — С. 288 — 338.

⁴Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. — СПб, 1879. — № 7, 8. — С. 3—40; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. — СПб, 1879. — № 9, 10. — С. 369—406; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. — СПб, 1879. — № 11, 12. — С. 552—581.

⁵Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. — Париж, 1959. — Т. 2. — 589 с.; М. : «Наука», 1991. — Т. 2. — 576 с.

⁶Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России: Византийская модель и ее русское переосмысление. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 680 с.

⁷Дмитриевский А. А. Богослужение в Русской Церкви в XVI веке. Часть 1: Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств: историко-археологическое исследование. — Казань, 1884.

⁸Пентковский А. М. Чинопоследования хиротоний в византийских Евхологиях VIII—XII вв. // Византийский временник. — М., 2002. — Вып. 61. — С. 118—132.

⁹Тафт Р.Ф. История литургии свт. Иоанна Златоуста. Т. II. Великий вход: История перенесения даров и других преданафоральных чинов // пер. с англ. С. Голованова. — Омск : Изд. С. Голованов, 2010. — XLIV + 464 с.

стантинопольської Церкви і встановленому там звичаєві, а також, якою була роль царя і духовного Собору в справі вибору патріарха і його поставлення у Візантії і Московському царстві, важливо коротко розглянути чин обрання патріархів у цих двох Церквах.

Вибір патріарха у Візантії (843—1453 рр.) являв собою картину, в якій у всій повноті повинна була проявитися сутність гармонійних відносин між державою і Церквою — симфонія з одної сторони, а з другої — значення царя в Церкві. Така важлива подія для життя держави і Церкви, звісно, повинна була підняти на ноги і владу, і кліриків, і народ, і вносила вогонь, особливо в підготовчий період вибору Вселенського патріарха. Правда, участь мирян і навіть кліру не мала активного характеру.

Велике значення мали монахи, які впливали на громадське життя і часто приводили своїх кандидатів. Саме тому більшість Візантійських патріархів вийшли саме з монастирів. Так з 75-ти патріархів цього періоду (843—1453): 46 — із монахів, 19 — з патріарших чинів, 6 — з міністрів, 4 — із мирян¹. Це пояснюється тим, що партія монахів, особливо з часів преподобного Феодора Студита, прагнула звільнити Церкву від тиску світської влади і вступала в боротьбу з нею за незалежність і свободу Церкви. Найкращим методом боротьби було поставлення в патріарший сан свого представника. І, хоча роль імператора була домінуючою в обранні патріарха, їм це вдавалось.

Справа в тому, що взаємні відносини Церкви і держави у Візантії будувались на принципі симфонії, в силу чого вони становили один складний і нероздільний організм, — причому держава була матерією, або тілом, а Церква — формою, або душею. При цьому, держава як начало матеріальне надавала Церкві зовнішній покров, захист, створювала сприятливі зовнішні умови для її життя і розвитку. У свою чергу, Церква освячувала громадські устави і форми життя, співпрацювала з державою при світлі церковного вчення, допомагала їй встановити правду за церковними канонами і за духом християнської любові.

Справедливо писав російський історик Церкви і церковного права, візантиніст Іван Соколов: «Участь царя в акті вибору кандидата, як і вся його діяльність стовно Церкви, повинна була проходити в єдиній думці з владою духовною»² [Гут *переклад автора*]. У Візантії до справи вибору кандидата у патріарха ставилися так серйозно, що інколи патріарша

---

¹Соколов И. И. Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV века (843—1453 г.) // Христианское чтение, 1907. — Т. 3. — С. 273—275.

²Там само. — С. 267—268.

кафедра залишалася без Предстоятеля довгий час: 2—5 місяців. Інколи, в період церковних міжусобиць, цей період тягнувся роками¹.

Після передвиборчої підготовки справи розпочинався сам процес поставлення нового патріарха на овдовілу кафедру. Ця процедура була досить складною і урочистою, і поділялась на 9 окремих актів: 1) обрання Собором духовенства кандидатів на Патріарший престол; 2) вибір імператором одного з кандидатів; 3) сповіщення кандидата про його обрання (так зване мале наречення); 4) велике наречення в храмі, за особливим богослужбовим чином; 5) возведення імператором новообраного патріарха в його новий статус; 6) хіротонія (якщо патріархом обрана особа не з єпископів); 7) інтронізація — поставлення на престол; 8) братська розмова з патріархами інших Православних Церков; 9) окружне послання новопоставленого патріарха до своєї пастви².

В самому обранні брали участь лише архієреї і цар. Цей акт мав на меті обрання Собором митрополитів трьох кандидатів на Першосвятительський престол. Ніхто інший з нижчого духовенства не допускалися до активних дій у виборі кандидата³. Тільки один хартофілакс був присутній на засіданні Собору архієреїв, яке відбувалось в одному з храмів Константинополя, але голосу не подавав, а лише збирав у письмовому вигляді і вів протокол засідання. Найчастіше засідання проходили в храмі св. Софії, але пізніше, коли з'явилася традиція, що без дозволу патріарха заходити в храм св. Софії не можна, то збиралися у Влахернському храмі, а пізніше в храмі Апостолів — після Софії найбільший і найбагатший храм у Візантії.

Сам цар не брав участі в засіданні виборців, щоб «не соромились учасники Собору» — саме так пояснив свою відсутність імператор Іоан VI Кантакюзин (1341—1354) в 1347 р. при обранні патріарха Ісидора. Константинопольський імператор лише скликав Священний Собор. Після висвячення патріарха він писав окружне послання до своєї пастви, в якому говорив про своє правовір'я і подавав уроки християнського життя. Цим і завершувалося поставлення нового патріарха на Константинопольську кафедру.

Але не такий порядок обрання і патріаршої інтронізації був встановлений при виборі першого московського патріарха Іова. В Московській державі вся будова і склад церковно-державного і релігійного життя були зовсім іншими, аніж у Візантії. Про участь духовних осіб, кліру, а тим більше народу в обранні на високу духовну ланку не могло бути й мови.

¹Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... — С. 302. — 399 с.

²Там само. — С. 303—304.

³Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русскою церковью. — СПб., 1878. — С. 270—275.

До XVI ст. про соборне обрання єпископа, а тим більше митрополита зовсім не йшлося¹. Вся справа обрання митрополитів, з часу поставлення митрополита Іони у 1439 р., коли держава поступово підпорядковувала собі Церкву, а потім і до обрання патріарха Іова у 1589 р. — була повністю зосереджена в руках царя і декількох наближених до нього осіб².

За рішенням боярської думи від 13 січня 1589 р., царський наказ про обрання кандидата на Московський Патріарший престол був переданий Борисом Годуновим і Андрієм Щелкаловим Константинопольському патріарху Ієремії II Траносу. Цар Феодор Іванович повинен був замінити Бориса Годунова в переговорах з патріархом, оскільки основні труднощі добігали кінця і, у випадку згоди патріарха, залишалось виконувати лише зовнішні формальності у цій справі. Посланці заявили патріарху, що оскільки він після неодноразових переговорів відмовився бути на Патріаршому престолі в місті Володимирі, то цар повелів передати його волю, щоб патріарх Ієремія благословив і поставив на Володимирський і Московський Патріарший престол митрополита Московського Іова.

Варто зауважити, що про обрання конкретної особи для Московського Патріаршого престолу — митрополита Іова — прямо вказує Статейний список³. А вже у пізнішому джерелі — Синодальному рукописі — у царському зверненні до патріарха про кандидатуру митрополита Іова не знаходимо жодного слова: «Что если святейший Иеремия сам уже не хочет быть на патриаршестве Владимирском и всея России, то хотя бы поставил вместо себя из Московскаго Собора, кого Господь Бог и Пречистая Богородица и великие Чудотворцы Московские изберут: ибо изначала благочестивые прародители царские прияли крещение в Христианскую веру, а преосвященные Митрополиты Киевские поставление свое от Патриархов Константинопольския Церкви, и веру сию содержат твердо. Ты же, пресвятейший Иеремия, по благодати Святаго Духа того же Апостольскаго престола приемник, дело сие соверши»⁴.

Питання було поставлене прямо, і відповідь на нього мала бути рішучою. Але патріарх не відразу на це погодився. Не дивлячись на те, що він часто вислуховував різкі зауваження з боку свого товариша митрополита Монем-

¹Горчаков М. И. Церковное право. — М., 1906. — С. 122—124.

²Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 159—161.

³Посольская книга по связям России с Грецией, православными иерархами и монастырями 1588—1594 // подгот. текста М. П. Лукичева и Н. М. Рогожина. — М., 1988. — С. 65.

⁴Синод. рук. 83 — 84; Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. — СПб. : тип. 3-го отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1858. — Т. 1. — С. 202—203.

васійського Іерофея, все ж таки патріарху Іеремії було важко назавжди попрощатися з давно леліяною думкою про своє патріаршество у Москві.

Переговори з царськими посланцями тривали довго — патріарх багато говорив з ними і, все ж, розумів, що повинен поступитися царській волі і «приговорил, что он на патриаршество Владимирское и Московское и всея России благословит и поставит из российского собора, кого государ произволит, и впред благословение свое даст, чтоб впред патриархам поставлятися здесь в российском царстве от митрополитов, архиепископов и епископов по чину патриаршескому, как о том чин обдержит; а его бы государь пожаловал отпустил в Царьград»¹.

Характеризуючи згоду Іеремії на встановлення патріаршества в Московській державі, грецький хронограф зауважує, що патріарх дав згоду проти своєї волі, поступаючись наполегливій вимозі виконати царську волю, яка ще більше укріпилася після бажання патріарха самому залишитись в Москві. Наче бажаючи оправдати патріарха Іеремію в його наполяганні залишитись тут патріархом і в його згоді виконати царське бажання, хронограф дає зрозуміти, що патріарх під кінець визнав свою помилку — через страх порушити правила церковних канонів він погодився поставити у патріархи кандидата з московських митрополитів. Він розумів, що, залишаючись патріархом Константинопольським і водночас бути патріархом Московським, живучи у Володимирі, суперечить всім канонам Церкви.

Доки патріарх перебував у Москві, державному керівництву потрібно було отримати від нього згоду і обіцянку висвятити для Московії патріарха. Отримавши таку обіцянку, влада намагалась чим швидше її виконати. Представники вищого московського духовенства уже давно були присутні на місці й очікували можливості приступити до виконання задуманої справи. Справа ця велась таємно, без них, хоча новини про неї не могли бути приховані від суспільства.

17 січня 1589 р. було назначено в Москві відкрите засідання Собору представників вищої духовної і світської ієрархії. На цьому Соборі, крім митрополита Іова, були присутні три архієпископи, шість єпископів, п'ять архімандритів, чотири ігумени і три соборних монастирських старці; греки на Собор не були запрошені. Соборне засідання відкрилось промовою, в якій цар вперше (!) представив духовенству відкриту доповідь про всі попередні переговори з Антіохійським патріархом Іоакимом та Константинопольським Іеремією про утворення Московського Патріаршого престолу. Ця промова була буквально повторенням попередніх його промов до боярської думи з цього ж питання.

¹Стат. спис. л. 79—80; Синод. рук. л. 84; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 553.

Описавши відповіді патріарха Ієремії на запропоновану йому пропозицію залишитись у Володимирі, цар звертався особисто до митрополита Іова і сповіщав йому відповідь патріарха: «А тебя отца нашего и богомольца патриарх советует нам устроить инде. И мы о том и не помыслили, чтоб тебя отца нашего и богомольца от Пречистыя Богородицы и великих чудотворцев отженути и учинити бы патриарха греческаго. Он здешняго обычая и языка не знает и ни о которых делах нам с ним говорить без толмача не умети»¹.

Цар, виголосивши згоду Ієремії поставити Московського патріарха, пропонує митрополиту Іову порадитись з архієпископами, єпископами і зі всім Собором, як би цю справу довести до кінця. Митрополит Іов, переговоривши на засіданні з представниками духовенства, повністю покладався на царську волю. Тоді було вирішено відправити до патріарха дяка Андрія Щелкалова, щоб він розпитав про патріарше поставлення і отримати від патріарха Ієремії письмовий виклад чину цього поставлення².

Андрію Щелкалову патріарх повідомив, що патріарше поставлення відбувається так само, як і поставлення на митрополита, архієпископа чи єпископа — спочатку наречення, потім і посвячення. До того ж, вручив дяку письмовий чин цього поставлення на грецькій мові: «Лета 1589 Генваря в день произволением самодержца светлаго царя Феодора Ивановича всея Росіи и твердым словом пресвятейшаго патріарха господина Іеремии Константина града подаровали и дали святыи престол Кіевскій всея Росіи в чин патріаршескій на Владиміре и всея Росіи. И собрашася мы, митрополиты и архиепископы, и епископы, и избрали есмя. И для того показали есмя по чину, как есть у великия апостольскія церкви цареградскія. А сія избранія живет в церкви в той с митрополиты и архиепископы и епископы вкупе. И после того, как выберут, кто будет первый и вторый и третій, того, котораго царь производит, и патріарх поставит начальником; и к тому начальнику пошлют от царя и от патріарха в келью дву человек и известят ему царским и патріарховым словом, что его царь и патріарх хотят нарицати в патріархи владимірским и московским и всея Росіи. И ты для того готовися. А в те поры тому избранному тех двух человек почтити, а делает то втай. И как тот избранный изготовится, и после вечерни, как собором отпоют вечерню, и архиепископы и епископы и архимандриты и игумены со всем народом соберутся в церковь, и к ним в соборную церковь приидет тот избранный, и возложит на себя патрахиль и амфорь и ризу, и начнет служить молебен; а после молебна возмет свещу в руку, а в другую письмо; и в том письме пишется благодареніе царю и патріарху и всему собору; и к

¹Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 555—556.

²Синод. рук. л. 85 — 86 об.

тому избранному в церкви придет ближней человек со свещею, и станет против его и учнет тому избранному говорить так: святыи царь и самодержец и святейшии патриарх Иеремий и весь освященный собор велел тебе говорить, приказывают тебя возвысити на престол владимирский и московский и всея Росии. А тот нареченный держитъ тому цареву ближнему человеку ответ: «коли меня раба грешаго избрал святыи самодержец цар и великий господин Иеремий патриарх вселенский со всем освященным собором в такой великий чин, и аз о том самодержцу царю и вселенскому патриарху и всему собору благодарю и на себя тот чин приимаю». После того избранныи учнет всему освященному собору и всему народу говорить, чтобы ему соблюсти стадо господне и предати Господеви. Да потом как придет тот нареченный из церкви к себе в келью и подает бояром и дворяном сладости и питие. А на другой день на обедни как начнут пети литоргию, и тогда начнут того нареченнаго поставляти в патриархи по церковному чину; а среди церкви напишутъ милом орла двоеглаваго и после обедни поставят три стулы: царю и двум патриархом им сидети. И как сядутъ два патриарха и благословляють в церкви весь народ заедино; да потом новопоставленный патриарх, встав с своего места, ударит челом царю и патриарху; и пойдет в своем во всем сану к себе в келью. А цар востав идет к себе в полаты; а патриарха стараго зовет к себе ясти, а к новому патриарху посылает дворянина за стол его звати, и садятся по своим местом»¹.

Царю не сподобався отриманий від патріарха Ієремії чин поставлення на патріаршество. Це поставлення у греків не мало такої пишності, якою відрізнялось на Русі поставлення навіть єпископа, тому що і зовнішні обставини життя Східних патріархів під ігом іновірців далеко не були такими блискучими, як життя московських митрополитів. Крім цього, на Сході ніколи не було особливого чину посвячення з єпископів на митрополитів і хіротонія не повторювалась над митрополитами і патріархами, якщо вони обирались з єпископів. І цей грецький порядок не узгоджувався з тодішніми порядками Московської Церкви. Тут, у сан митрополита знову рукопокладали кандидата, навіть якщо він уже був рукоположений у єпископи — для нового, вищого сану необхідною була і «высшая благодать», тим більше, ця «высочайшая благодать» була потрібна для високого патріаршого сану, який вперше приймав на себе митрополит Московський.

Саме тому цар Феодор Іванович, який любив урочистість у церковних обрядах і дуже переживав, щоб не упустити деталі, які могли б «ослабити» важливість і силу події утворення Московського Патріаршого престолу, залишився незадоволеним грецьким чином поставлення і

¹Синод. рук. л. 89—90 об.

наказав Андрію Щелкалову написати чин поставлення митрополита і з цих двох чинів — грецького і московського — скласти новий чин обрання і поставлення на патріаршество. З цього приводу в Синодальному рукописі зазначено, що був написаний чин наречення і поставлення на митрополію. 25 лютого 1581 р. замість спочилого митрополита Антонія «избранием царя и великого князя» був поставлений на Першосвятительську кафедру митрополит Діонісій (? — не раніше 1604 р.).

У зв'язку з хіротонією і возведенням на митрополичий престол 5 лютого цього ж року був складений новий чин інтронізації, більш деталізований і урочистий порівняно з чином, складеним у 1564 р. у зв'язку з поставленням митрополита Афанасія¹ та Іоасафа в 1539 р. Цей чин вийшов друком в 2 томі «Собрания государственных грамот и договоров»². І з цих двох чинів — грецького і московського — був складений новий чин обрання і поставлення на патріаршество³. В «Актах, собранных в библиотеках и архивах Российской империи» наведений і чин обрання і рукоположення у єпископи⁴.

19 січня 1589 р. відбулася нова нарада царя з митрополитом, духовним Собором і боярами. На цьому зібранні розглядали і схвалили складений чин поставлення Московського патріарха і вирішили надіслати до патріарха Ієремії особливу делегацію з представників духовенства, яка повинна була передати йому поклін від царя і митрополита, знову викласти перед ним весь хід задуманих і початих переговорів про московське патріаршество, і від імені всієї Церкви просити «обновити московское государство патриаршеским и святительским саном великим»⁵.

Делегація, показавши патріарху нещодавно складений чин, радилась з ним в який день краще провести поставлення в патріархи. Привітавшись, члени делегації говорили з патріархом за даною їм формою і царським наказом. Патріарх Ієремія спілкувався з ними, повторив свою обіцянку поставити патріарха, запитував про новий складений чин патріаршого поставлення, як він звершувався раніше при висвяченні на митрополичий сан, який був при цьому порядок прийому духовенства в

---

¹Синод. рук. л. 90 об. — 95; Ак. Арх. Экспед. I, № 264; Боголюбский М. С., прот. Московская иерархия: Митрополиты // ЧОЛДП, 1894. — Кн. 9. — С. 481—482.

²Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел. — М. : Тип. Н. С. Всеволожского, 1819. — Т. 2. — 399 с. — № 50.

³Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии наук. — СПб., 1836. — Т. 1: 1294 — 1598 гг. — 551 с. — № 184.

⁴Там само. — № 375.

⁵Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 558.

царських палатах і що зробили з листом, в якому записаний грецький чин поставлення в патріархи. Відповівши, царю передали сам чин обрання та поставлення патріарха в Московському царстві і повідомили, що обрання на Патріарший престол назначено на 23 січня 1589 р., а посвячення — на 26 число того ж місяця¹.

З четверга 23 січня і впродовж всього тижня Москва була свідком гучних святкувань з приводу обрання і поставлення митрополита Іова на Патріарший престол. З ранку і до обіду до Москви з'їжджалось в кафедральний Успенський собор вище і нижче духовенство². Митрополит Іов залишався у своїх палатах біля собору.

Коли духовенство зібралось, він, згідно із задалегідь складеним церемоніалом, відправив делегацію, яка повинна була відвідати Рязанське подвір'я і просити патріарха Ієремію вперше увійти до кафедрального собору Москви. Це перше відвідування Вселенським патріархом Московського Патріаршого собору мало ознаменувати виявлення його особливої уваги не тільки до місцевої московської святині, але і до всієї Церкви.

При першому поклонінні Ієремії образам кафедрального собору, які були привезені з різних областей держави, мало виражати собою ідею об'єднання державних і церковних інтересів всієї Московії. При поклонінні патріарха святим мощам московських чудотворців, які раніше були в повному підпорядкуванні у Константинопольських патріархів, Ієремія наочно давав санкцію і своє благословення на «підвищення» Першосвятителя Московської Церкви, і цим не лише визнавав за ним самостійність в церковному керуванні, але й повинен тепер наректи його замість митрополита у всемосковського патріарха.

До патріарха Ієремії була відправлена ще одна почесна делегація, яка повинна була запросити його в собор. Ця делегація після звичайних привітань сповістила патріарху від імені царя і всього духовного Собору про те, що скоро відбудеться поставлення першого Московського патріарха і, запрошували Ієремію до Успенського храму, де його вже чекали. Ієремія з ще більшою урочистістю виїжджав з подвір'я — перед ним всю дорогу до собору йшов свічконосець із запаленою великою лампадою.

Як тільки дали знати, що патріарх в'їхав в кам'яне місто, відразу почали бити у великий дзвін. З соборної дзвіниці лунав благовіст, а в соборі протопіп з братією служили молебень. Біля собору назначені були три почесні зустрічі, які повинні були «перевершити» зустріч, яку раніше робили саме тут Антіохійському патріарху Іоакиму. Але тепер

¹Синод. рук. 98—99 об.

²Соловецкая рукопись, № 852, л. 65, (6).

патріарха митрополит не зустрів — останньому було не зручно бути присутнім в той час, коли мала вирішитись справа, у якій він займав чи не найперше місце. Можливо зустріч митрополита була спеціально усунута: з одного боку, щоб не повторився випадок, який стався при митрополиті Діонісії (*коли після приїзду до Москви Антіохійського патріарха Іоакима митрополит Діонісій, розлютившись його появі, першим (!) благословив патріарха — авт.*), і з другого — через бажання царя, щоб митрополит зустрів патріарха у більш урочистій частині з правом зберігати атрибути й прерогативи своєї влади.

Пізніше розпочалися «таємні» переговори про обрання кандидатів на московське патріаршество. Кандидатами на патріаршество запропоновано було обрати митрополита Іова, Новгородського архієпископа Олександра і Ростовського Варлаама. Щодо обрання митрополита Іова є лише деякі свідчення про попередній пошук кандидата. В наказі царя, написаному після відмови Ієремії залишитись патріархом у Володимирі, для керування всією процедурою майбутнього обрання патріарха знаходимо, наприклад, таке цікаве місце: «И учнет (*патріарх Ієремія — авт.*) со архієпископы и епископы советовати таино о избраний, кого избрет Троица Единосущная на великий престол в московском государстве, а избрати трех архієпископов и епископов по благословению патриарху в похвале в пречистой, а vybrати митрополита Иева Московскаго, архієпископа Александра Новгородскаго, архієпископа Ростовскаго Варлаама»¹.

Разом з тим мали бути створені нові дві митрополії в Новгороді і Ростові. Кандидатами на Новгородську митрополію повинні бути обрані знову Новгородський архієпископ Олександр, архімандрит Троїцького монастиря Кипріан і архімандрит монастиря Різдва Христового у Володимирі Іона. На Ростовську митрополію — Ростовський архієпископ Варлаам і архімандрити Новоспаський Сергій і Чудівський Феодосій. Обрання вказаних осіб було здійснене згідно з царським наказом. Імена кандидатів на патріаршество і на дві нові митрополії були записані на трьох особливих грамотах дяком Іваном Шебаршиним за зразком, як записували імена архієпископів чи єпископів при їх переході з одної єпархії на іншу².

Ці грамоти у повному вигляді наведені в Соловецькому рукописі³. Грамота про обрання кандидатів на патріаршество з підписами виборців видані в 2 томі «Собрания Государственных грамот и договоров»⁴. Звіс-

¹Синод. рукоп., № 703, л. 103 обор., (167—168); Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... — С. 302—303.

²Синод. рук. л. 100 об.; Солов. рук. л. 65—70.

³Соловецький рукопис — л. 70—73 об.

⁴Собрание Государственных Грамот и Договоров... — Т. 2. — № 58.

но, навряд чи можна говорити про симфонію Церкви і держави, про самостійність соборного обрання і про справжню силу і авторитет соборного головування, яке в означений момент є лише формою, декорацією, адже кандидатів мав би обрати не цар, а Собор¹.

Після цього патріарх Ієремія, порадившись з членами Собору, попросив грецького митрополита Ієрофея, Казанського архієпископа Тихона, Суздальського єпископа Іова, Смоленського єпископа Сильвестра, Еласонського архієпископа Арсенія, Рязанського Митрофана, Тверського Захарію, Коломенського Йосифа і Крутицького Геласія піти до приділу похвали Пресвятої Богородиці² і обрати на московське патріаршество і кандидатів на нові митрополії. Патріарх та інші члени Собору залишились в головному храмі. Грамоти з іменами кандидата на Патріарший престол і на нові митрополії були передані патріарху, який разом із собором духовенства відразу ж пішов до царських палат для того, щоб передати їх царю.

Всіх членів Собору зустрів у палаці сам цар, який розсадив усіх по місцях за встановленим порядком. Недовго посидівши, патріарх встав і сповістив Феодору Івановичу про закінчення обрання кандидатів і подав царю протокол: «Доклад государю Феодору Иоанновичу от Цареградскаго патриарха Иеремии и всего священнаго собора: о избрании в кандидаты на патриаршество московское, митрополита Иова и архиепископов: Новгородскаго Александра и Ростовскаго Варлаама. Писан 1589, Генваря 23»³. Цар, оточений боярами, наказав своєму дяку Андрію Щелкалову прочитати текст грамоти вголос і зупинив свій вибір на одному з трьох кандидатів на патріаршество — на митрополиті Іові.

У наказі було зазначено: «Цар тоє память пред собою и пред тобою, святейшим патриархом, и пред всем вселенским собором велит прочести дяку Андрею Щелкалову, и избрет из тех из одного Иева митрополита всея Руси в патриархи»⁴. Після цього була відправлена делегація до митрополита Іова, щоб запросити його до царських палат.

Зустріч Іова та Ієремії дуже тривожила московські власті — потрібно було підтримати високе достоїнство московського Першосвятителя, але

¹Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники XVI в. — М., 1941. — Т. 10. — С. 233—234.

²Соловецкая рукопись, № 852, л. 67 обор. — 70 обр. (7 — 9). Собрание Государственных Грамот и Договоров... — Т. 2. — № 58. — С. 94—95. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви : в 12 т. — СПб, 1883. — Т. 10. — С. 32.

³Собрание Государственных Грамот и Договоров... Т. 2. — № 58.

⁴Синод. рукоп., № 703, л. 104 обор. — 105, (169); Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... — № 11, 12. — С. 563. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... — С. 330.

при цьому, не ображати і Вселенського патріарха. Тому царський наказ дає чіткі вказівки патріарху, але передбачалася можливість однієї конкретної дії патріарха в цьому випадку: «И как приидет Иев митрополит всеа Росий, к дверем полатным, государь царь благочестивый встретит митрополита Иева и митрополит благословит царя благочестиваго по чину по государьскому. Иеремей, святейший патриарх Вселенский, со царем благочестивым и со архиепископы и епископы и со всем освященным собором встретят митрополита Иева всеа Росий. А митрополиту Иеву пойти благословитися к святейшему патриарху Иеремею, а благословя патриарх Иеремей митрополита Иева, и меж себя о Христе целование сотворят и как меж себя патриархи целуются во уста, а посох в те поры митрополит свой отдаст на тот час которому архиепископу, и как поидет к патриарху благословитися, а патриарх Иеремей Вселенский свой посох по тому же отдаст своему митрополиту. О том патриарху приказати: а будет посоха патриарх Иеремеи отдати не похочет и митрополиту Иеву своего посоха не отдав идти к патриарху благословитися и поцеловатися во уста»¹.

Втім, переживання були марними — зустріч пройшла досить спокійно. Іов, якого зустрів цар і весь Собор, благословив усіх, підійшов до патріарха Іеремії і, прийнявши благословення від нього, поцілувався з ним в уста. Феодор Іванович виголосив промову, у якій повідомив, що Іова обрано патріархом Московським: «По изволению Божию и Пречистыя Богородицы и великих чудотворцев московских и по нашему совету со святейшим Иеремеем патриархом Вселенским и со архиепископы и епископы и со всем освященным собором нашего царствия и со всеми бояры приговорили есмя быти тебе, Иову митрополиту всеа Росий, на велий престол в патриархи в московское государство. И ты бы, отец наш и богомолец Иов митрополит, нареченный патриарх московский и всеа Росий, молит Бога и Пречистую Богородицу и великих чудотворцев московских Петра и Алексея и Иону, и всех святых о нашем многолетнем здравии и о нашей благоверной царице великой Ирине и о нашем чадородии и о христоролюбивом воинстве, и о всем православном христианстве»².

Після цього Іеремія благословив Іова і подав царю дві інші грамоти про обрання кандидатів на митрополію Новгородську і Ростовську. Цар знову ж наказав прочитати вголос своєму дяку Андрію Щелкалову і, як

---

¹Синод. рукоп., № 703, л. 105—105 обор. (169—170); Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 564.

²Там само. — С. 565.

це було раніше домовлено, назначив нових митрополитів: «Пригоже быти в великом Новгороде архиепископу Александру, а в Ростове быти в митрополитах архиепископу Варлааму; те оба добры и туто готовы»¹.

Патріарх Ієремія благословив новообраних митрополитів і їх висвячення було відкладене «до благоприятнаго времени» і повинне було бути звершене Московським патріархом. Обидва патріархи пішли до собору, стали перед чудотворною іконою Божої Матері: з правої сторони патріарх Ієремія, з лівої — Іов, а за ними стояли всі члени духовного Собору. Після короткої молитви вони цілували образи, після чого патріархи взаємно вітали один одного, поцілувались і розійшлись.

Чин наречення, який запропонував Царгородський патріарх, згідно з яким новопоставлений Іов разом з собором московського духовенства повинен був дякувати патріарху Ієремії за утвердження патріаршества і за обрання його в патріархи, не відбувся. Вселенський патріарх вийшов червоними (південними) вратами на площу. В соборі від святительського до царського місця проводжав його Іов. Від соборних дверей до кута собору проводжали його ті самі єпископи і в тому самому порядку, яким і зустрічали. На подвір'я патріарх попрямував разом зі своєю свитою і з тією ж самою делегацією з московського духовенства, з якою прибув до собору².

Отже, 23 січня після літургії в Кремлівському храмі Успіння Пресвятої Богородиці освяченим Собором спільно з патріархом Ієремією і його грецьким оточенням, згідно з наказом царя, була проведена церемонія обрання вже обраних самим царем кандидатів: на митрополита Московського — Іова, архієпископа Новгородського і Псковського — Олександра, архієпископа Ростовського і Ярославського — Варлаама. Цікавий «зворотній зв'язок»: після підписання грамоти про обрання кандидатів патріарх Ієремія з'явився разом членами Собору в Золоту палату і особисто вручив її царю, а цар після її оголошення виголосив свій «остаточний» вердикт, назвавши ім'я московського владики.

Цього ж дня і в стінах тієї ж Золотої палати Предстоятель Вселенського престолу вперше за весь час свого перебування в Москві зустрівся з митрополитом Іовом і благословив його як нареченого патріарха Московського. Зрозуміло, що запропонований патріархом Ієремією за візантійським зразком чин патріаршого наречення не відбувся, обряд пройшов поза богослужінням в царській палаті як світсько-церемоніальне утвердження царем своєї волі щодо нібито соборно обраних кандидатів.

¹Там само.

²Синод. рукоп. л. 101—109.

Інтронізація новонареченого Іова відбулася в неділю (26 січня) в Успенському храмі за попередньо складеним богослужбовим чином та уставом. Найцікавішими і «головними» епізодами священнодійства були: 1) сповідання Іовом віри перед лицем царя Феодора Івановича і вселенського патріарха Ієремії посеред храму під час читання 1-го часу. Виголошений ним текст, за деякими винятками, повторював текст присяги, яку раніше давали новопоставлені московські митрополити; 2) звершена над Іовом на літургії, після малого входу, собором єпископів на чолі з патріархом Ієремією повна архієрейська хіротонія; 3) церемонія, яка являла собою своєрідний акт інтронізації: після закінчення літургії у вівтарі храму на горньому місці патріарх Ієремія возложив на Іова «золотоворотную» ікону, панагію, клобук і мантию, а Феодор Іванович, сказавши вітальну промову, вручив йому прикрашений золотом посох святителя Петра, митрополита Московського. Урочисте святкування події, що відбулася з богослужіннями, хресними ходами нового патріарха, який сидів на осяті, по місту, обміном подарунками, застіллям тривало три наступні дні.

Подальшою нагальною і дипломатично напруженою турботою московського уряду було власноручне засвідчення Константинопольським патріархом Ієремією II Покладеної («Уложенной» — *рос.*) грамоти про утворення в Московській державі патріаршества (травень 1589 р.) і визнання цього акту всіма Помісними Церквами (1590 і 1593 рр.). При цьому, московський Першосвятитель залишався осторонь: не було навіть його братнього звернення до глав Східних патріархатів, яке для Вселенської Церкви було важливою частиною завершення процесу інтронізації. Підписана новопоставленим патріархом Іовом поряд з Ієремією та іншими особами грамота не була його особистим документом, і в жанрово-змістовному відношенні посланням не була.

Отже, порядок обрання та затвердження першого московського патріарха дуже відрізнявся від порядку, прийнятого на православному Сході, зокрема в Греції. Очевидно, що є підстави піддавати сумніву законність і чинність усіх виконаних дій, адже зовні (процедурно-канонічно) і внутрішньо (по суті) ці дії принципово були іншими, бо цілком відбувалися поза соборною думкою Православної Церкви, яка навіть серед єпископату була під всеохоплюючою владою, нехай і «благочестивейшаго» царя, і були повністю відірвані від можливих сподівань безправного і мовчазного церковного загалу.

Встановлені в період служіння святителя Іова умови, характер і правила возведення єпископа в патріарше достоїнство зберігалися в Московській державі без принципових змін до 30-их років XVII ст. При

поставленні у Москві на патріаршество святителя Гермогена, митрополита Казанського (3 червня 1606 р.)¹, Філарета (Романова), митрополита Ростовського (24 червня 1619 р.)² й архієпископа Львівського і Великолукського Іоасафа I (6 лютого 1634 р.)³ основи «сценарію» не змінювалися: головною інстанцією, яка вирішувала всі деталі обрання і поставлення, був цар (у першому випадку Василь Іванович Шуйський, в двох інших — Михайло Федорович Романов).

Час від вибору кандидатури до наречення та поставлення обранця був гранично стиснутим — кілька днів. Використовувався розроблений дяком Андрієм Щелкаловим чин патріаршого наречення, що передбачав таїнство нової хіротонії. Однак мали місце нюанси. Так, при поставленні на Першосвятительську кафедру Гермогена і Філарета їх кандидатура була єдиною і позаконкурентною, але, разом з тим, гаряче підтримана широкою народною думкою. Це, певною мірою, компенсувало «дефіцит» соборності, що завжди відрізняло московську Церкву від інших православних Церков.

Та не варто забувати, що консолідації та об'єднанню народної думки щодо кандидатів на Патріарший престол спонукав Смутний час, що висунув імена кандидатів в авангард життя московського суспільства. Що ж стосується митрополита Іоасафа, то, незважаючи на формальну наявність ще двох кандидатів, обрання його царем на Патріарший престол було зумовлене передсмертним благословенням покійного патріарха Філарета. Фактично відбулася свого роду передача влади з рук в руки. Очевидно, що і цар Михаїл Феодорович не був байдужим. Про його домінуючу роль у цій справі свідчить його послання главам Константинопольської, Олександрійської, Антіохійської та Єрусалимської Церков про смерть патріарха Філарета та поставлення нового патріарха Іоасафа.

Чин патріаршої інтронізації московських Першосвятителів зазнав принципових змін в середині XVII ст. після смерті Московського патріарха Іоасафа I (†28 листопада 1640 р.) і в двох пунктах наблизився

¹Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881)... — С. 87—88.

²Там само. — С. 277—278, 606; Смирнов А. Святейший патриарх Филарет Никитич Московский и всея России. — М., 1874. — С. 117—120; «Чин наречения и поставления на Патриаршеский Российский престол преосвященного Филарета Никитича, Ростовскаго митрополита» // Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российския касающаяся. — 2-е изд. Н. И. Новикова. — М., 1788. — Ч. VI. — С. 125—162.

³Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881)... — С. 314—316, 327—331.

до вищеописаного візантійського¹. При обранні нового патріарха мало місце соборне начало, правда, лише частково, бо імена претендентів були знову ж таки визначені винятково царем, а народна думка не враховувалася, і претенденти соборно не обговорювалися. Особисто назвавши шість кандидатів на Першосвятительство (двох архієреїв, одного архімандрита і трьох ігуменів), Михаїл Феодорович уповноважив прибулих на його наказ до весни 1642 р. на Собор в Москву єпархіальних владик, настоятелів монастирів і протопопів (настоятелів соборних церков) обрати одного з них.

Оригінальним був і спосіб обрання²: цар звелів написати імена названих ним кандидатів на шести жеребах, потім двічі по три жереби вони були вкладені в «панагию злату» і при цьому були відібрані два жереби, з яких після третього вкладення залишений був єдиний. Це жеребкування здійснювалося в Успенському храмі перед чудотворною іконою Божої Матері «Володимирська» (Вишгородська)³ у три прийоми, — під час молебного співу «на три статті»: на славу Живоначальної Тройці, святих архангелів і ангелів; на честь Успіння Пресвятої Богородиці та в пам'ять про святих апостолів; нарешті, на честь Московських і всієї Росії чудотворців Петра, Олексія та Іони. Саме так в останньому жеребкуванні було обрано ім'я архімандрита московського Симонового монастиря Йосифа. Йому цар і призначив бути новим патріархом.

Зовсім інший хід обрання описаний Адамом Олеарієм⁴. Його розповідь, хоч і побудована на чутках, тому і менш достовірна, але підтверджує факт використання нового способу вибору з кількох претендентів найдостойнішого Першосвятительського престолу — з надією на промисел Божий або, як писав конкурент Йосифа, «по жребию, а не царским изволением»⁵. 21 березня 1642 р. в Царській палаті обраний архіман-

¹Там само. — С. 325—327; Голубцов А. П. Вступление в патриаршество и поучение к пастве Иосифа, патриарха Московского // Прибавления к изданию Творений св. Отцев в русском переводе. — М., 1888. — Ч. 42. — Кн. 4. — С. 327—344.

²Чин избрания [патриарха Иосифа] на патриаршеский престол // Древняя Российская вивлиофика. — 2-е изд. Н. И. Новикова. — М., 1788. — Ч. VI. — С. 223—245.

³Детальніше про підміну назви ікони *див. статтю*: Як Вишгородська ікона Божої Матері стала Володимирською? Про підміну понять та історії / І. А. Сидор // Труды Київської Духовної Академії : богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. — [К.], 2013. — № 12. — С. 303—308.

⁴Олеарий А. Описание путешествия в Московию / пер. с нем. А. М. Ловягин. — Смоленск : Русич, 2003. — С. 284. — 480 с.

⁵Пахомий Астраханский. «Хронограф» // Попов А. Н. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесённых в хронографы русской редакции. — М., 1869. — С. 319.

дрит був наречений патріархом; тиждень по тому, 27 березня, наречений на патріарха Московського «рукоположением Преосвященного Афония, митрополита Новгородскаго и Великолуцкаго и всего освященного Собора»¹, і потім, 28 березня, «возведен в церкви Пречистыя Богородицы на патриаршеское место, что на правой стороне у столпа»², тобто інтронізований.

Другою особливістю початку патріаршого служіння Йосифа стало те, що він, зайнявши кафедру, відновив старовинну традицію звернення до церковного народу з архіпастирським повчанням³ у вигляді двох, надрукованих у серпні 1643 р. в одному збірнику, «Поучений» — «Архиереем, и священноиноком, и мирским иереом, и всему священному чину» і «Христоролюбивым князем, и судиям, и всем православным христианом»⁴. Будучи літературно компілятивним і несамотійним, це звернення, однак, чудово характеризує упорядника, оскільки він відкрито і безсторонньо викрив недоліки духовно-морального життя московського суспільства.

Навесні 1652 р., відразу після смерті Московського патріарха Йосифа, цар Олексій Михайлович (1645 — 1676) сам визначив його наступника — Новгородського митрополита Никона⁵. Історія піднесення царського «собинного друга» до патріаршества свідчить про те, що справа заміщення кафедри предстоятеля Московської Церкви не набула жодних рис соборності. Процес обрання Никона був більше схожий на політичну акцію, ніж на церковне діяння, поєднане з волею Божою і правилами канонічного життя.

Після кончини Йосифа цар Олексій Михайлович наказує написати чин, за яким належало обрати нового патріарха, і скликає до Москви на Собор широке коло московського духовенства — від митрополитів до простих священників. Його наказ «ко избранию на патриаршеский престол написати двенадцать мужей духовных»⁶ члени Собору виконали і 22 липня 1652 р. з їх числа вибрали без жеребкування митрополита Никона, про що відразу сповістили царя. Того ж дня в церкві Успіння Пресвятої Богородиці у присутності царя були відслужені молебні Пре-

¹Там само.

²Там само.

³Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. — Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881)... — С. 327—331.

⁴Голубцов А. П. Вступление в патриаршество и поучение к пастве Иосифа патриарха Московского... — С. 344—381.

⁵Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. — Сергиев Посад, 1909. — Т. 1. — С. 106—107; Зеньковский С. А. Русское старообрядчество: духовные движения семнадцатого века. — München, 1969. — С. 186—187.

⁶Зеньковский С. А. Русское старообрядчество... — С. 187.

святій Тройці, Пресвятій Богородиці і всім небесним силам безплотним з акафістом святим апостолам і святим чудотворцям Московським — Петру, Олексію, Іоні і Филипу.

Після молебня на Новгородське подвір'я за новообраним патріархом пішла почесна делегація. Але всупереч очікуванням Никон відмовився з'явитися в Успенський храм. Проти його волі царського обранця таки привели на Собор. Після багаторазових умовлянь з боку царя і народу і багаторазових відмов з боку Никона, зрештою, згода була досягнута, але лише на умовах обітниці царем Олексієм Михайловичем і народом «содержать евангельские догматы и соблюдать правила св. апостолов и св. отцов и законы благочестивых царей»¹ і в усьому підкорятися новому предстоятелю Московської Церкви.

На другий день відбулося патріарше наречення Никона, а 25 липня — його інтронізація в патріарше достоїнство і пов'язані з цією подією звичайні традиційні святкові заходи.

Сходження на Московський Патріарший престол наступного кандидата було пов'язане з втратою патріаршої влади грекофілом Никоном². 31 січня 1667 р. в рамках роботи Великого Московського Собору, який проходив в Чудовому монастирі, його учасники в присутності східних патріархів — Олександрійського Паїсія й Антіохійського Макарія — обрали серед ігуменів, архімандритів і трьох єпископів дванадцять кандидатів на Московський Патріарший престол. З цього списку, ймовірно за вказівкою царя Олексія Михайловича, було викреслено дев'ять імен. Акт щодо проведеного відбору кандидатів царю зачитали в Золотій палаті. Серед інших імен — архімандритів Троїце-Сергієвого монастиря Іоасафа і Володимирського монастиря Філарета, а також келаря Чудівського монастиря Сави — цар, порадившись з патріархом Макарієм (патріарх Паїсій через хворобу був відсутній), вибрав перше ім'я. Архімандриту Іоасафу, який був тут присутній, було урочисто оголошено царське рішення, і потім в Успенському соборі в присутності новообраного патріарха Макарія рішення Олексія Михайловича оголосили народу.

8 лютого цього ж року з одужанням Олександрійського патріарха Паїсія в патріаршій палаті Чудівського монастиря було здійснено по «Чиновнику архиерейскому» наречення митрополита Іоасафа; 9 лютого

¹Гиббенет Н. А. Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1882. — Т. 1. — С. 9—16.

²Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. Кн. седьмая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881). Патриаршество в России (1589—1720). Отдел первый: Патриаршество Московское и всея Великия, и Малыя, и Белья России — воссоединение Западнорусской Церкви с Восточнорусской (1654—1667). — М., 1996. — С. 374—377.

в Успенському соборі після вечірні по цьому ж «Чиновнику» новонареченого благословили, а наступного дня, в неділю м'ясопусну, знову-таки в храмі Успіння Пресвятої Богородиці його через повторну архієрейську хіротонію висвятили в сан патріарха. Після закінчення літургії і після обміну подячними і вітальними промовама була здійснена інтронізація: східні патріархи поклали на Іоасафа II мантію, білий клобук і панагію, а цар вручив новому патріарху архіпастирський жезл. Потім відбулися святкування і з встановленим порядком, тільки виїзди з Кремля в Біле місто Іоасаф здійснював не на осяті, а на санях.

Надалі процедура заміщення патріаршої кафедри була знову порушена з причини відсутнього посилення світської влади в особі царя. Щодо обрання патріархів Пителима (липень 1672 р.) та Іоакима (липень 1674 р.) джерела не повідомляють нічого особливо примітного. Обидва, мабуть, з урахуванням старшинства займаної ними єпархіальної кафедри — Новгородської — були, по суті, обрані царем Олексієм Михайловичем в патріархи, за підтримки їх кандидатури Освяченим Собором і дотриманні канонічної традиції посвячення, виправдано¹.

Нарешті, при нареченні у 1690 р. на Першосвятительську кафедру десятого і останнього досинодального патріарха Адріана² при формальному дотриманні канонічної норми порядку мала місце громадська напруженість, що реалізувалася в боротьбі між прихильниками старовини (греко-російська партія) і ентузіастами нововведень. Першим сприяла московська цариця, друга дружина царя Олексія Михайловича, мати Петра I цариця Наталія Кирилівна Нарішкіна, інших об'єднавала енергія її сина — 18-річного царя Петра Олексійовича.

Після смерті 17 березня 1690 р. патріарха Іоакима саме в оточенні Петра I почали обговорювати як найдостойнішого патріаршества Псковського митрополита Маркела, відомого своєю вченістю, лагідністю і поблажливістю до іноземців. Але проти його кандидатури виступила цариця Наталія Кирилівна, що зуміла переконати у своїй правоті і свого сина Петра. Відомі також невдалі спроби домогтися Патріаршого престолу зі сторони єзуїта Михайла Яконовича. Однак в липні 1690 р. в Москві, з метою призначення патріаршого наступника, зібрався невеликий за кількістю учасників (6 митрополитів, 3 архієпископи, 1 єпископ і 3 архімандрити) Церковний Собор. Обрано було три кандидати — митрополит Казанський Адріан, архієпископ Коломенський Никита і

¹Чин избрания [патриарха Иосифа] на патриаршеский престол... — С. 352—357; Смирнов П., свящ. Иоаким, патриарх Московский. — М., 1881. — С. 16.

²Скворцов Г. А. Патриарх Адриан, его жизнь и труды в связи с состоянием Русской Церкви в последние десятилетия XVII века. — Казань, 1913. — С. 5—13.

архімандрит Троїце-Сергієвого монастиря Вікентій. З них за бажанням царівни Наталії Кирилівни вибраний був друг і соратник покійного патріарха Іоакима Адріан, якого на Соборі 22 серпня царі Іоан і Петро Олексійовичі разом з архієреями «едва умолиша» погодилися на «началовождение паствы многороссийския». 23 серпня відбулося його наречення в патріархи, а 24-го — поставлення за звичайним уставом¹. Свій вступ на пост предстоятеля Московської Церкви Адріан ознаменував «Окружним посланням», зверненим з настановами до всього російського народу.

Отже, огляд історичних даних показує, що в Московській державі впродовж більш ніж століття досинодальної епохи голос її Церкви в справі обрання її глави переважно був допоміжним і обмежувався лише літургічними рамками обряду, тоді як вирішальне значення (майже завжди) мав голос монарха. Баланс взаємодії сил міг з різних причин змінюватися в ту чи іншу сторону, але принципово впродовж усього патріаршого періоду основоположне питання буття Московської Православної Церкви — про її Предстоятеля — завжди вирішувалося в царському палаці, а не на Соборі представників різних соціальних верств церковного народу: від архіпастирів до мирян.

---

¹Чин избрания [патриарха Иосифа] на патриаршеский престол ... — С. 329—360.